

Тараненко Микола Григорович

Доцент кафедри теорії права і держави НТУУ «КПІ»

КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА 1710 РОКУ ТА ЇЇ ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Після смерті І. Мазепи 5 квітня 1710 року під Бендерами на козацькій раді Пилипа Орлика одноголосно було обрано гетьманом України. Церемонія обрання мала важливу особливість: вперше гетьман обирався за кордоном і укладав зі своїми виборцями офіційну угоду, де були чітко зазначені умови, на яких він отримував гетьманську булаву. Цей правовий акт назвали «Бендерською конституцією», або Конституцією Пилипа Орлика 1710 року. Вона була побудована за зразком угод, які польська шляхта укладала із своїми виборними королями. На перший погляд, її статті видаються зібраними без жодного логічного змісту і впорядкування. Але детальніше вивчення цього документа, як зазначає О. Субтельний, показує, що його 16 пунктів досить чітко розбиваються на чотири логічно змістовні категорії [7 с. 61].

I. Загальноукраїнські проблеми (статті 1—3)

У статті першій зазначається, що православ'є має бути панівною релігією. Жодна інша віра, особливо іудаїзм, не допускатиметься. Щоб піднести престиж Київського митрополита й усунути московський вплив, українці повинні знову перейти під зверхність Константинопольського патріарха [5, с. 27].

Дивно, що лише єдина, й до того ж непряма, згадка про Україну як державу зустрічається у статті другій, де окреслюються її кордони: “Як кожна держава (в документі застосовано польський термін «панство») складається і стверджується непорушною цілістю кордонів, так і Мала Росія, вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Речі Посполитої і від Московської держави була” [5, с. 27]. Як за Богдана Хмельницького, кордоном із поляками проголошено річку Случ. Однак, про чіткий кордон із Московщиною не говориться через Слобожанщину, яка,

маючи переважно українське населення, знаходилася під російською юрисдикцією. У статті третій гетьмана було уповноважено укласти союз із Кримським ханством [5, с. 29]. Очевидно, творцям Конституції на той час було важко знайти за кордоном надійних союзників в боротьбі проти Москви. Тому вони, напевно, й проігнорували трагічні наслідки для України усіх попередніх союзів з Кримським ханством, укладених Б.Хмельницьким та його послідовниками. Як показали наступні події, П.Орлик, як і усі його попередники, під час походу в Україну був теж традиційно зраджений кримськими татарами.

II. Проблеми запорозького козацтва (статті 4—5).

Враховуючи те, що запорожці становили в Бендерах переважну більшість українських емігрантів, їхні інтереси були досить широко представлені в Конституції. Зокрема, у статті 4 детально ідеться про їхню головну проблему — російську військову присутність у пониззі Дніпра. Тому запорожці вимагали очистити землі Січі від «московського насильства». Для цього гетьман повинен переконати шведського короля, в разі підписання мирної угоди з царем, добитися виводу російських військ із цих земель [5, с. 29]. У наступній статті запорожцям планувалося передати Терехтемирів, місто, що віддавна слугувало їм за шпиталь і місцем для перебування старих і недужих козаків, і ряд ключових міст у пониззі Дніпра. Січовики також бажали отримати гарантію гетьмана щодо невторчання сторонніх сил у їхні внутрішні справи [5, с. 29-30]. За словами Дмитра Яворницького, цими положеннями запорожці чітко визначили ті вимоги, які вони висували по часткам в різний час усім гетьманам з часів Виговського і усім царям з часів царя Олексія Михайловича. У них було повністю викладено весь ідеал їх політичних устремлінь, які передові люди з запорозького війська хотіли бачити здійсненими в Україні [9, с. 347].

III. Питання, що стосуються гетьманської влади (статті 6—10)

Безсумнівно, головну і центральну тему Конституції Пилипа Орлика відкриває цілком риторичне запитання: чому на відміну від інших держав, в

такого вільного народу, як козаки, обрані керівники не радяться з козацькою верхівкою? Тим більше, що такі демократичні традиції існували в ще недалекому минулому. Ця проблема виникла лише тоді, вважають автори документа, коли гетьмани опинилися під владою самодержавних правителів і від них узаконили самовладно таке ж право і в Україні: “Так хочу, так повеліваю!”. Авторами цих статей були представники генеральної старшини, яка вже давно обурювалася, що її усунено від прийняття доленосних рішень у Гетьманщині. Тепер вона дістала реальний шанс знову здобути свій втрачений колись політичний вплив. Щоб тримати гетьманів під своїм контролем, генеральна старшина вимагала запровадження в Гетьманщині дорадчого права. Зокрема, від гетьманів в Конституції вимагалося, щоб вони радилися з генеральною старшиною та полковниками щодо всіх важливих питань, особливо тих, що стосувалися міждержавних відносин. Крім того, кожен полк мав обирати «по одній значній старовинній, добrorозумній та заслуженій особі, які братимуть участь у дорадчих зібраннях тричі на рік [5, с. 30-31]. У політичному сенсі стаття 6 була найважливішою в Конституції, оскільки дозволяла старшині контролювати діяльність гетьманів, подібно до того, як польська шляхта контролювала своїх королів. Цією вимогою козацька старшина фактично відкрито виступала проти ще свіжих в пам’яті Мазепиних самодержавних методів гетьманування.

Варто зазначити, що на запровадженні дорадчого права владні повноваження старшини не закінчувалися. Конституція також забороняла гетьманам карати тих, хто ображав їхню честь. Ці справи повинен розглядати спеціальний трибунал старшини – Генеральний суд (стаття 7) [5 с. 31]. В усіх важливих справах просліджується прагнення старшини розмежувати громадський і приватний сектори (стаття 8) [5 с. 32]. Після гострої суперечки за Мазепині багатства з його нащадком Войнаровським старшина особливо прагнула розмежувати прибутки Війська і гетьмана. Задля цього запроваджувалася посада генерального підскарбія, на яку могла бути обрана лише “людина значна й заслужена, маєтна і добросовісна” (стаття 9) [5 с. 32].

Водночас гетьмана позбавлено доступу до державних коштів; він мав жити тільки за рахунок власних маєтностей, спеціально виділених для нього. Кожен полк також мав обирати двох підскарбіїв з аналогічними обов'язками і повноваженнями. Таким чином, і в економічному, і в політичному сенсі ці статті радикально обмежували владні повноваження гетьмана і значно збільшували владні можливості генеральної старшини. Як слушно зазначають В. Смолій та В. Степанков, Конституція Пилипа Орлика була спрямована проти встановлення в Україні монархічної форми правління в особі спадкоємного Гетьманату і передбачала утвердження ідеї олігархічної республіки [6, с. 218].

ІV. Ліквідація соціально-економічних зловживань в Україні (статті 10-16).

Заключна частина Конституції присвячена ліквідації зловживань козацької верхівки в Гетьманщині. Можливо, ці статті було введено до неї лише з пропагандистською метою, щоб повернути на свій бік простий люд. Ймовірно, що інтереси нижніх верств обстоювали запорожці, більшість яких вийшла з цієї категорії населення України. Проте це не пояснює, чому в Конституції порушено такі питання, як корупція посадових осіб і безрадісне становище українських міст. Можливо, ці статті відбивали бажання авторів виправити деякі з найразючіших вад Гетьманщини навіть за рахунок власних класових інтересів. Не виключено, що заключна частина Конституції Пилипа Орлика є відповіддю її творців на антинародну соціальну політику І.Мазепи, як одну з головних причин провалу його антиросійських визвольних змагань.

Стаття 10 застерігає старшину, щоб вона не використовувала своїх посад задля визиску козаків, селян і ремісників. Заборонялася практика купівлі посад, оскільки “всілякі утиски та здириства бідним людям походять здебільшого від владолюбних накупив”. Для ліквідації такої корупційної практики, гетьман зобов'язувався слідкувати за тим, щоб усі посади, особливо полковницькі, були виборними [5 с. 32-33]. Турботу про бідних людей висловлено в статтях 11, 12 і 14, згідно яких родини козаків, що

перебували в поході, удови й сироти звільнялися від сплати податків та виконання різноманітних повинностей [5, с. 33-35]. З огляду на те, що в Україні, як і в усій Східній Європі, відносини між місцевою знаттю та містами були вкрай напружені, вражає стаття 13, де говориться про жахливе зубожіння міст і пропонується, щоб “столичне місто Київ та інші українські городи” і надалі зберерегли свої права та привілеї, тобто самоврядування згідно з Магдебурзьким правом [5, с. 34]. У двох останніх статтях Конституції знову пропонуються конкретні заходи щодо полегшення тяжкої долі бідноти в Україні. Стаття 15 передбачала, що податки з селян, які за свій кошт утримували гетьманські компанійські та сердюцькі полки, мають бути скасовані [5, с. 35], а остання стаття зобов'язує гетьмана пильно слідкувати, щоб ринкові комісари не збирали з ярмаркових торговців таких високих податків, «через які неможливо взагалі убогій людині вільно з'явитись на ярмарок» [5, с. 35].

Аналізуючи цей перший вітчизняний конституційний акт, М.Грушевський зазначав: «Хоч ці постанови не були здійснені, бо взяти Україну в свої руки сим людям не удалося ніколи, - але вони цікаві, як вираз поглядів і бажань сих людей, що зв'язали свою долю з визволенням України. В постановах сих багато нового, що могло бути важним кроком наперед». На його думку, Конституція Пилипа Орлика в першу чергу була спрямована проти гетьманської «самодержавної влади», що узаконила своїм «самовластієм право: так хочу, так повеліваю» і проголошувала замітні початки чисто парламентського устрою» [2, с. 383-384].

М.Василенко називав цей документ як “своєрідну українську Конституцію, яка свідчить про напрямок політичної думки української еміграції того часу... Ідеї, закладені в основу угоди Орлика, поділяли не лише емігранти, але й найбільш свідома частина старшини, яка не пристала до Мазепи”. Договір був розрахований на те, що він діятиме на Україні як правовий акт після повернення емігрантів. Отже, він є конституційним актом, де обґрунтовується державний лад України [8, с. 436-437].

Д. Донцов у своїй праці «Історія розвитку української державної ідеї» зазначив, що “ це була перша – в сучасному розумінні цього слова – конституція України. Ця конституція, як також інші постанови договору, представляють інтересний проект державного ладу, що був вироблений за 79 років перед Великою французькою революцією. В дійсність цей проект не перейшов. Повстання, яке підняли в 1711 р. гетьман Орлик і його прихильники на Вкраїні, що лишилася під владою Росії , - не вдалося. Задавлення цього повстання й погром під Полтавою розпочали новий розділ в історії української державної ідеї і України взагалі [3, с. 17].

Варто зазначити, що й в умовах незалежної України Конституція Пилипа Орлика не втрачає своєї актуальності. За оцінкою О.Кресіна, вона стала першим вітчизняним конституційним проектом, який проголошував правові основи представницького правління та парламентаризму. «Пакти» розподілили владні повноваження, що до цього часу належали цареві, між органами влади Війська Запорозького та створили правові передумови для подолання розірваності українського політичного і правового процесів [4, с. 201]. На думку О. Апанович, Конституція Пилипа Орлика є однією з найвидатніших історичних державно-політичних пам'яток і мусить зайняти належне їй місце в європейській історіографії, і зберігає певну актуальність для депутатського корпусу сучасного парламенту незалежної самостійної України [1, с. 220].

Література:

1. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь 1993.
2. Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К., Веселка, с 42-56.
3. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К: Товариство “Знання” України, 1991.

4. Кресін О.В. «Пакти й конституції законів і вольностей Запорозького Війська...» 1710 р. // Український історичний журнал. – 2005. - №2, с. 192-203.
5. Пакти і конституція законів та вольностей Війська Запорозького // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції.- К.: - Т-во “Знання” України, 1993; с. 25-37.
6. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації К.: “Альтернативи” 1997.
7. Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В.Кулика. – К.: Либідь, 1994.
8. Ульяновський Василь. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави.– К, Варта, 1994, с. 419-497.
9. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3т. – К.,Наук. Думка, 1990-1991, т. 3, 1991.